

Többszörös koncepció, avagy létezett-e spanyol szál a Rajk-ügyben?

Már a Rajk-per számos korabeli megfigyelőjének is feltűnt, hogy az eljárás során bornírt állítások hangzottak el.¹ Az egyik legnyilvánvalóbb hazugság Rajk László spanyol polgárháborús múltjára vonatkozott. A perben nem kevesebbet állítottak, mint hogy a veterán kommunista már Spanyolországban is trockista volt, miközben – természetesen – az „ellenség kémjeként” már ott is a pártot gyengítette. Hogy mit jelent a trockizmus, azon persze el lehet gondolkodni, de hogy kém lett volna Rajk, azt józan ésszel már akkor sem hitték.

Az 1949-es eljárásban a nyomozóknak nem volt egyszerű dolga. A párt eredményt követelt, tehát valamit barkácsolni kellett, ugyanakkor bizonyítékok nem léteztek. Utóbbiak hiányában általában az őrizeteselek életrajzából indultak ki, és Rajk esetében rátaláltak a spanyol polgárháborús múltra. Ez a tény nem számíthatott újdonságnak. A vezető kommunista politikus semmiképp sem tagadhatta meg múltját, hiszen korábban számos esetben beszélt erről, és Gerő Ernő vagy Münnich Ferenc a tanúi voltak.

A perben Rajk László nyilvánosan is elismerte, hogy „bűnös” tevékenységét Spanyolországban kezdte. Mindebből tehát úgy tűnhet, hogy a spanyol polgárháborús múlt tényleg közrejátszott a Rajk-per kialakulásában. Ráadásul a per néhány mellékperében ugyanezt a vádat további terheltekre is kiterjesztették. A benyomást tovább erősítheti, hogy kicsit később, a csehszlovákiai koncepciók perekben is helyet kapott a polgárháborús Spanyolország: „Lassan kiderül, hogy a kihallgatásokon a Nemzetközi Brigádok volt önkénteseit veszik célba” – állította Arthur London is.² Az interbrigadista múlt egyet jelentett a trockizmussal, a szereplők majdnem egy kategóriába kerültek azokkal a „fehérekkel”, akik 1918 után harcoltak a bolsevikok ellen.³

Joggal merülhet fel a kérdés, miért válhatott perek tárgyává a spanyol polgárháborús részvétel Közép-Európában több mint 10 évvel a népfront-kormány bukása után? Hiszen a spanyol polgárháborút a kommunista legendárium általában a „haladó” és az ellenforradalmi erők közötti heroikus összecsapásként mutatta be. Az nemzetközi brigádok katonái a perek előtt – és azok lezárulta után ismét – a nemzetközi munkásmozgalom hőseinek számítottak. De a közép-európai perek alapján úgy tűnhet, mintha a brigádok élén valójában kémek és ügynökök álltak volna.⁴

Jelen tanulmányban arra keressük a választ, milyen politikai megfontolás vezetett ahhoz, hogy a spanyolos múlt a koncepciók perek részévé vált.⁵ Hiszen azt is tudhatjuk, hogy a közel ezer, név szerint is azonosítható magyarországi „spanyolos” veterán⁶ közül valójában keveseket érintett a sztálinista törvénytelenység. A szociáldemokraták esetében valóban beszélhetünk az „adminisztratív eszközök tömeges alkalmazásáról”, hiszen az internálás, rendőri felügyelet tömegesen érintette a párt aktivistáit. A „spanyolosok” esetében ez nem így történt. De akkor tényleg a „spanyolosság” jelentett problémát, vagy valami egészen másról szólt ez a történet is?

I.

1. Rajk esetében adott volt – több más tényező mellett persze – a spanyol polgárháborús múlt. Ez azonban általánosan megfogalmazva még nem lehetett vád tárgya. A nyomozás

első szakaszában őrizetbe vett Cseresnyés Sándor vallomása azonban segített: „Azt velem nem közölte [ti. Rajk], hogy hogyan ment tovább, de Csehszlovákiából legálisan tovább mehetett, mert ott legális volt a KP abban az időben.”⁷ A nyakatekert megfogalmazás azért születhetett, mert Cseresnyés vallomása már a felülvizsgálat idején született. Ekkor már az volt a feladata, hogy azt támassza alá, miért volt törvénytelen az 1949-es eljárás. Azonban a furcsa megfogalmazás is arra utal, hogy eredetileg éppen ő volt az, akinek vallomása révén megértették a nyomozók, hogyan is lehet a „spanyolos” múltból vádat kreálni.

A kulcskérdés ugyanis nem az, hogy Spanyolországban járt-e Rajk? Sokkal fontosabb probléma, hogy hogyan jutott el odáig. Elvileg egy kommunistának ehhez pártengedélyre volt szüksége. Nem a meggyőződés számított; ha valaki engedéllyel ment harcolni, akkor a párt politikáját követte, ha azonban anélkül, akkor az – párt-szempontról – illegálisnak számított. Erre vonatkozik Cseresnyés közbevetett megjegyzése a CSKP legális létezéséről: Prágában az engedélyhez könnyebben hozzá lehetett jutni, mint illegális körülmények között Magyarországon. Cseresnyés nem válaszolt – talán nem is tudott – arra a kérdésre, hogy Rajknak volt-e engedélye, de az eredeti eljárásban kiváló labdát dobott fel a nyomozóknak: erre a bizonyos engedélyre kell rákérdezni...

Cseresnyés azért tudta, mit kellett csinálni, mert maga is veterán volt. Neki is meg kellett várnia a román kommunista párt engedélyét még 1936-ban ahhoz, hogy Spanyolországba utazhasson.⁸ Tudatában lehetett annak is, hogy vallomásával kész koncepciót adott kihallgatói kezébe: csak azt kell jegyzőkönyvezni, hogy Rajknak nem volt pártengedélye, és már készen is áll a vád.⁹

Egy másik „spanyolos”, Ráth Károly egészen másként emlékezett minderre: „1938. elején Rajk – úgy tudom Sebes Sándorral, Imrével és Dénessel, valamint Tömpe Andrással együtt meg is érkezett Párizsba, majd Spanyolországba. Mindezt a magyar párt utasítására, majd a csehszlovák párt segítségével tette. Rajkot – magyarországi múltja alapján – az egyik század politikai biztosává nevezték ki.”¹⁰ A két vallomás különbsége magáért beszél. Cseresnyés feldobta a labdát – amit kihallgatói persze lecsaptak –, Ráth védeni próbálta társát. Ezért hangsúlyozta, hogy Rajk Párizsba érkezett társaival, mert ott működött a Komintern által irányított szervező központ; és ezért állította, hogy odaérkezésekor már illegális múltjának ismeretében nevezték ki századparancsnoknak, mert ez bizonyította, hogy a párt „tudott” Rajkról.

2. Az 1920-as évek végére az európai kommunisták számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy politikai taktikájuk zsákutcába jutott. Elsősorban azért, mert a Marxtól örökölt, Lenin által továbbfejlesztett és Sztálin által következetesen képviselt forradalmi elmélet azt követelte tőlük, hogy ne működjenek együtt parlamenti rendszerekkel és pártokkal. Nemzetközi szinten a Komintern 1919-es létrehozása jelezte, hogy minden párt választás elé került: dönteni kellett, hogy a továbbiakban az új internacionáléhoz csatlakozik, vagy a régienél marad.¹¹ A kommunisták persze a Kominternt választották, és szinte az első perctől kezdve összetűzésbe kerültek a központtal. A „terepen” dolgozó európai vezetők – finoman fogalmazva – nem voltak meggyőződve arról, hogy a Komintern forradalmi taktikája helyes.¹²

A baloldali, illetve marxista pártok egységének gondolata ugyanakkor nem számított újdonságnak. Az 1928-as romániai helyhatósági választásokon a kommunisták már egy „munkás-paraszt blokk” tagjaként indultak, nem is sikertelenül. Azonban a Komintern bécsi rezidentúrája – kezdeti engedélye ellenére – az akciót végül elítélte.

A 30-as években a francia kommunisták fogalmazták újra az egység-gondolatot. Számukra a fenyegetés érezhető bel- és külpolitikai valósággá vált. Ez vezetett a baloldali – de nem csak marxista – pártok 1934. július 27-én kötött együttműködési

megállapodásához és a baloldal 1936. májusi győzelméhez. Már csak az a kérdés maradt nyitva, hogy megkapják-e a szovjet jóváhagyást.

Általában el szoktuk fogadni azt a nézetet, hogy a francia népfront-politika moszkvai engedélyezése a *belpolitikai* helyzet reális felismerésén alapult. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy az erősödő, majd hatalomra jutó népfront erőteljesebben támogatta az időközben létrejött francia–szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, mint a Laval vezette jobboldali kormány. A jobboldal vezetője, szkeptikusan viszonyult a szovjet ígérethez. Így az egyezmény ratifikációjára tíz hónapig – és a népfront kormány hivatalba lépéséig – kellett várni.¹³

Időközben a Komintern 7. kongresszusa 1935 júliusában–augusztusában jóváhagyta, hogy a kommunista párt tagja lehet a francia népfrontnak.¹⁴ Paradox módon tehát a népfront-politika engedélyezése valóban a realitások felismeréséből fakadt, csak hogy messze nem úgy, ahogy azt a baloldaliak gondolták. A moszkvai diktátort elsősorban külpolitikai érdekei és nem a mozgalmi helyzet inspirálta. Tudta, hogy ha az európai konfliktus éleződik, akkor előbb-utóbb háborúra kerül sor. Ez persze veszélyes is lehet, ugyanakkor lehetőségeket is teremt számára: az elszigetelt Szovjetunió beavatkozhat az egyes országok belpolitikai viszonyaiba. Az a tény, hogy a háború után az első adandó alkalommal leszámolt a közép-európai népfrontokkal, arra enged következtetni, hogy nagyhatalmi érdekei vezették a szovjet diktátort.¹⁵

A kommunisták, különösen a Komintern ülésén, egyértelműen megfogalmazták távlati céljaikat. Dimitrov leszögezte, hogy a Népfront akcióegysége szükségszerű, de rögtön emlékeztette is elvtársait a trójai faló történetére, és hozzátette: „A forradalmi munkásoknak nem kell szégyellniük a hasonló taktikát.”¹⁶ Thorez pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy a kommunisták a népfronton belül is a „szovjet hatalomért harcolnak, a proletariátus diktatúrájáért”. De tisztában voltak azzal is, hogy a népfront az egyetlen módja annak, hogy véget vessenek a krízisnek, amibe a kommunista pártok kerültek.¹⁷ A résztvevők értették a szóból, itt valójában taktikai változás történt.

3. A szovjet szándékokat illető megfontolás igazsága ellenére tény, hogy a baloldal népfront-koncepciója immár létező politikai stratégiává vált. Kommunista szempontból azonban két nyitott kérdés mindenképp maradt. Az egyik, hogy marxista alapon szerveződik-e a népfront, azaz a polgári pártok milyen súllyal vesznek benne részt, a másik, hogy egy alulról vagy felülről építkező népfront jön-e létre az egyes országokban?

A franciaországi helyzet a szovjet külpolitikával is összefüggött. A másik nagy népfrontos győzelem Spanyolországban azonban nem. A spanyol baloldal belső struktúrája eltért a franciáétól. A baloldali pártok támogatottsága – elsősorban a szakszervezetek ereje miatt – lényegesen nagyobb volt. A Szovjetunót tisztelték, és példaként tekintett rá minden spanyol baloldali, de a kommunistáknak egyáltalán nem voltak támogatóik. Andre Nin, aki korábban Moszkvában is élt, Trockij kiátkozása után visszatért Spanyolországba és egy antisztálinista kommunista csoportot hozott létre.¹⁸

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk, hogy a Kominternhez csatlakozó kommunista pártok 1931 júniusában még 1000 tagja sem volt, de a Komintern politikájának megváltozása és Primo de Rivera diktatúrájának bukása után a politikai helyzet számukra is kedvezőbbé vált. 1933-ban már 400 000 szavazatot kaptak a választásokon, de taglétszámuk még mindig csak 20 000 fős volt.¹⁹

A Komintern taktikájának módosulása éppen Spanyolországban érzékelhető a legvilágosabban. Primo de Rivera bukása után azonnal felmerült a baloldali pártokban, hogy a „reakció” ellen szövetséget kössenek a liberális polgári köztársaságiakkal, azonban Moszkva ezt elutasította.²⁰ A kommunisták még 1934-ben sem voltak abban a helyzetben, hogy az anarchistákat vagy a szocialistákat rávegyék egy osztályalapon

szerveződő együttműködésre.²¹ Így az 1936. február 18-án tartott választásokon az összes baloldali erő – beleértve a republikánusokat is – népfrontba tömörült, és győztek. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a kommunistáknak a parlamentáris rendszerrel szemben táplált ellenséges érzelmei megváltoztak volna.²²

A spanyol kommunisták egy négylépcsős programot gondoltak el. Ennek csak első lépése lett volna a pártközi együttműködés. A következő lépésben a népfrontnak kellett megvalósulnia, majd – ez a harmadik lépcsőfok – kormányra kerülnie. Ezután a szakszervezetekkel együtt kellett volna létrehozni a proletariátus egyetlen pártját.²³ Lényeges volt számukra, hogy minden a menetrend szerint alakuljon, hiszen ez tette lehetővé, hogy kormányra kerüljenek és tömegtámogatáshoz jussanak anélkül, hogy a tömegek bizonytalan kimenetelű győzködésével kellene foglalkozniuk.

Spanyolországban a szocialista Caballero fogott hozzá ennek megvalósításához, aki a „spanyol Lenin” szerette volna lenni. Szakszervezeti támogatóival a háta mögött gyakorlatilag függetlenítette magát a szocialista párt vezetésétől. A pártegyesítés első lépéseként egyesítette a kommunista és a szocialista ifjúsági szervezeteket. Itt nyilvánvalóvá is vált, mit jelent az együttműködés: a szocialista szervezet 200 000, míg a kommunistáké kevesebb mint 50 ezer tagot számlált, mégis a kommunisták kezébe került az ellenőrzés. A párt hivatalos vezetője, Prieto, keserűen figyelte a bolsevizálódási folyamatot.²⁴

A bonyolult spanyolországi politikai képlet minden elemére most talán nem kell kitérnünk, két eseményt mégis fontos hangsúlyoznunk. Az egyik, hogy bár Caballero elindult a pártegyesítés rögzös útján, valójában a Népfronton belül a háború nagyobb részében kisebbségben maradtak a kommunisták. A baloldali szocialisták ugyanakkor egy, a kommunistákéhoz nagyon hasonló, „maximalista” stratégiát fogalmaztak meg. Folyamatosan nyomást gyakoroltak a kormányra a minél radikálisabb reformokért. Eközben a párt centruma folyamatosan erodálódott, a kompromisszumos politika lehetősége szűkült. A „maximalista” stratégia legfontosabb képviselője, Caballero vonakodva csatlakozott a burzsoáziával együtt alapított Népfronthoz, mert nem hitt annak jövőjében.²⁵ Követői a proletariátus diktatúrájáról beszéltek és a „marxista szocializmust” kívánták megvalósítani, bármit is jelentsen az. A polgárháború kitörése előtt Caballero már a republikánusokat akarta rávenni, hogy hátráljanak ki a koalícióból, és hagyják a kormányzást a „dolgozókra”.²⁶ Szavakban persze elutasította az osztályharcot, de azt is sietett hozzátenni, hogy szükségesnek látja, hogy az egyik osztály eltűnjön Spanyolországból, és ehhez mégiscsak osztályharcra lett volna szükség.

A forradalommal szemben folyamatosan növekvő – és mesterségesen is növelt – elvárások oda vezettek, hogy 1936 májusára a szocialisták balszárnya már leginkább egy fegyveres felkeléstől várta a „munkásosztály győzelmét”. Mivel a baloldal kormányzott, és nehéz elképzelni, hogy egy kormány önmaga fegyveres megdöntésére tegyen kísérletet, az összecsapást kizárólag az „ellenforradalmi erőktől” várhatta. Mindezt persze Prieto „kriminális ostobaságnak” minősítette.²⁷ Prieto még a későbbiekben is hajlandó lett volna arra, hogy esetleg felélessze a polgári baloldallal kötött koalíciót, de Caballero ezt folyamatosan megvétózta. A vita lényegében arról szólt, hogy a baloldal a nehezen definiálható „szabadságért” küzdött, miközben a kommunisták – különösen Caballero – az osztályhataloméért.

Mindezzel persze nem azt akarjuk állítani, hogy a kommunista párt tudatosan provokálta ki a jobboldali államcsínyt és végül a polgárháborút. Csupán annyit, hogy elfogadta a polgárháború kockázatát. Utólag az igazság kideríthetetlen, hiszen a polgárháború után a baloldal bűneit vették sorra. De úgy tűnik, hogy a baloldali kormányzat egészen elképesztő módon rontott neki a társadalomnak, az egyház elleni fellépés például teljesen értelmetlen és durva kultúrharccá kezdett változni, ahol a meggyőzés legfontosabb eszközevé a bebörtönzés vált.²⁸

Két dolog mindenesetre világosan látszik. Az egyik, hogy ha nem is írták le, de a kommunista szereplők fejében kétségkívül létezett egy „menetrend”, hogyan akarnak a baloldali pártok szövetségén át a népfront kormányra kerüléséig eljutni, majd pártjuk egyeduralmát megteremteni. A másik pedig, hogy miközben a népfrontos politika látszott győzedelmeskedni a baloldalon, a kommunisták valójában nem adták fel céljaikat. A spanyol polgárháború végül a baloldal bukását hozta, azonban a háború után már újabb országokban lehetett kísérletezni.

4. A háború utáni magyar helyzet kísértetiesen hasonlított a korábbi spanyolhoz. A kommunista mozgalom nemcsak gyenge volt, hanem erősen megosztott is, több „frakciója” is kritikusan szemlélte a sztálini modellt. Ráadásul a szociáldemokráciával és a Nemzeti Parasztpárttal is számolni kellett, tehát a baloldali pártok között is harc folyt az elsőségért. Mindezt tetézte, hogy a háború alatt kialakult szovjet–amerikai viszonyra való tekintettel elvileg demokratikus keretek között kellett munkához látni, nem mellőzve a polgári pártokat sem. Az 1945-ös választások során kialakul belpolitikai helyzet egyenesen megkövetelte az együttműködést. Sem a csehszlovákiaihoz hasonló puccs, sem a romániaihoz hasonló agresszivitás – például a szociáldemokraták ellen – nem jöhetett szóba.

Másrészt viszont a szovjet jelenlét merőben más jellegű volt Közép-Európában – hiszen a világháború legitímálta a katona jelenlétet; ráadásul formailag a SZEB keretén belül gyakoroltak nyomást a politikai szereplőkre. Ilyen körülmények között a szovjetek hatékonyabban támogathatták politikai szövetségeiket, mint a polgárháborús Spanyolországban.²⁹

Az szinte közhelyszerű tény, hogy a háború utáni belpolitikai helyzet népfrontos politikát követelt. Az újjáépítés nehézségei, a korlátozott szuverenitás körülményei is ebbe az irányba terelték a politikai szereplőket. Ráadásul nemcsak a politikai, de a társadalmi erők – elsősorban az értelmiség – is a népfront mellett foglaltak állást. Persze az értelmiség sem volt egységes, de – különösen a kezdeti időszakban – a „társutasok” jelentős része nem ismerte fel a veszélyt. A helyzet fokozatosan, a politikai helyzettel párhuzamosan változott meg. Másrészt viszont a Kominternhez kötődő magyar párt számos tagja a népfrontos szakaszban, azaz a '30-as évek derekán szocializálódott a mozgalomban. Maga Rajk is, 1932-es belépése után, inkább a népfrontos jellegű politikával találkozott a párton belül is.

A háború utáni magyar politika egy sajátos antipolitika, a szónak abban az értelmében, hogy mindegyik jelentős szereplő a korábbi korszakkal szemben – és attól balra – határozta meg magát. Ez teremtette meg az átmenetileg létrejött egység elvi alapját. Ugyanakkor a jövőbeli politikában már korántsem értettek egyet. Egy Boldizsár Iván típusú értelmiségi baloldalisága beleillett a népfrontos gondolkodásba, azonban nem feltétlenül értett egyet a sztálini modell alkalmazásával. De még az olyan „intellektuel” kommunista párttagok, mint Schöpflin Gyula – aki részt vett az illegális mozgalomban és ezért még börtönbe is került –, olyannyira nem azonosult a sztálini modellel, hogy végül inkább az emigrációt választotta.

De 1945-ben még nem tartott itt a folyamat. Két fontos jelenség vált meghatározóvá. Az egyik, hogy mindegyik politikai párt elutasította a korábbi rendszert. Másrészt viszont a háború után nem egyszerű elitcsere történt. A két világháború között ugyan léteztek ellenzéki pártok, de vezetőik jó része az értelmiségből került politikai pozícióba, a háború előtt még zömmel „civilék”, nem professzionális parlamenti politikusok voltak. Korlátozottabban, de igaz ez a szociáldemokratákra is, akiknek legfeljebb néhány képviselőjük rendelkezett képviselőházi mandátummal 1945 előtt.

Jellemző az előbb említett Boldizsár Iván megjegyzése, mely szerint már Budapest ostroma idején is azon tűnődött, hogy milyen típusú közéleti szerepet vállaljon el az

újjászülető országban. Író maradjon-e, vagy politikussá legyen?³⁰ De nem csupán arról volt szó, hogy *politikailag* léptek túl az előző rendszeren. Boldizsár Iván megjegyzése Babits *Gólyakalifájának* „századelejiségéről” jelzi, hogy a múlttal való leszámolás szándéka még esztétikai szinten is megjelent.³¹ A politikához közelebb álló Kovács Imre még határozottabb álláspontot képviselt: az egész rendszerrel való leszámolás gondolata vezette.³²

A népfrontosság és a baloldali fordulat tehát egyaránt jellemezte az ország szellemi és politikai állapotát 1945-ben. Ugyanakkor ez a baloldal nem a kommunizmussal és különösen nem a sztálini típusú kommunizmussal való azonosulást jelentette. Ahogy Spanyolországban a '30-as években, úgy Magyarországon is a baloldal egy nehezen definiálható „szabadságért” és „társadalmi igazságosságért” küzdött. Ez sokak számára – főleg a középosztály soraiban – szimpatikus célnak tűnhetett. De ezek a polgári támogatók már nem szívesen küzdöttek egy osztályuralomért, különösen, hogy az az osztály, melynek tagjaihoz számíthatták magukat, éppen az ellenséges kategóriába tartozott.

5. Az 1945 utáni népfrontos korszak végét a Kominform Szklarska Poręba-i megalakulása jelölte ki. Utólag persze számos eseményt tekinthetünk jelzésértékűnek, de a kortársak számára a kép nehezebben állt össze.

Az a tény, hogy a társutas pártokat fel kell számolni, nem jelentett volna újdonságot, és Rákosi sem szorult ilyen jellegű iránymutatásra. Az újabb fordulat lényege, hogy a győzelem után azokkal kellett leszámolni, akik a párton *belül* gondolkodtak egy kicsit másként. Az átmeneti időszakban középosztálybeli támogatókra vagy a mesterségesen felduzzasztott párttagságra szükség volt. Az új helyzetben azonban már nem.³³

Rajk esetében persze nem arról volt szó, hogy nem akarta volna pártja egyeduralmát – mindent megtett érte –, vagy nem hitt volna a Szovjetunióban, vagy akár csak „nemzetibb” gondolkodású lett volna. A problémát az őt körülvevő lehetséges közeg jelentette. Rajk számára a népfrontban tömörülő illegalitás és egy értelmiségi kör jelenléte is hozzátartozott a kommunizmushoz. Nem véletlen, hogy az olyan „intellektüel” kommunisták, mint a fentebb már említett Schöpflin Gyula vagy Fejtő Ferenc is társa lehetett a mozgalomban. Rajk számára ők partnerek, Rákosi Mátyás számára pedig osztályellenségek...

A magyarországi kommunista mozgalom két forrásból táplálkozott. A Román József által a „proletár akol melegéből”³⁴ érkezőknek nevezett „prolik”, a másik egy középosztálybeli, értelmiségi társaság, akiknek a „marxizmus humánus és erkölcsi gyökerei” voltak fontosak.³⁵ A korszak szóhasználatát kölcsönözve, az „intellektuelek” és a „proli” kommunisták közötti ellentét messze nem 1945-ben kezdődött.³⁶

És itt kapcsolódhatunk vissza a spanyol polgárháborúhoz, hiszen a legfontosabb bukás ott nem a katonai vereség volt – azt meg lehetett magyarázni. Hanem az, hogy kiderült, mit is jelent a szovjetek által képviselt kommunizmus a gyakorlatban. Persze ez inkább az „intellektuelek” számára okozott problémát, pontosan azért, mert lerombolta a marxizmus humánusáról szóló elképzeléseiket. Azonban az a kérdés még mindig nyitva maradt: hogyan is szabaduljanak meg azoktól, akiknek párthűsége nyilvánvaló volt, de már nem kellett?

II.

1. A fenti áttekintés után egyértelmű, hogy az 1945 utáni politikai helyzet egyik legfontosabb elemének számít, hogy a kommunista párt és vezetői egy népfrontos helyzetben találták magukat. Erről azonban az olyan, Moszkvát megjárt vezetők, mint

Rákosi, pontosan tudhatták, hogy csak átmeneti állapot. A Tito körül fokozatosan növekvő feszültség, illetve a szovjet igények a „trockisták” elleni fellépésre pedig már Szklarska Poręba előtt egyértelműen jelezték számukra a nagypolitikai helyzet változását.³⁷

A korszak, a párt és Rákosi Mátyás saját logikáját követve azonban a népfrontos politikával való leszámolás nem egyszerűen politikai, hanem rendőri-adminisztratív eszközökkel is zajlott. A népfront megszüntetésének első szakasza még csak az új politikai rezsim jobboldalára került pártokat érintette. Ennek elemei többé-kevésbé ismertek. Az 1947-től egymást követő politikai pereket úgy építették fel, hogy a koalíciós partnerek ellen irányuljanak. A koalíciós partnerek felszámolásának sorába illeszkedő lépés, hogy egyesítik a két munkáspártot 1948-ban. De az 1949-es választások után immár az egyesített párton belül kellett „rendet tenni”. És ahogy a korábbi politikai fordulatoknál is meghatározó szerepet játszott a politikai rendőrség, Rákosi ekkor is a kipróbált módszert követte: jöhetett az az eljárás, amely végül Rajk-perként vonult be a köztudatba.

Ahogy a Rajk-per kifejlődött és az ügy egyre nagyobb szabású eljárássá vált, dinamikus folyamat vette kezdetét. A letartóztatottak számának növekedése miatt egyre több „bizonyíték” – vallomás – gyűlt össze, és ezek egyre több eseményt említettek meg. Azaz a tanúk számával párhuzamosan egyre nőtt azoknak az „ügyeknek” a lehetséges köre, amelyeket viszont ki kellett „vizsgálni”. A pártvezetés oldaláról viszont egyre sürgették az „eredményt”, miközben Rákosi Mátyás személyesen is ellenőrizte a vallomásokat, azaz eldöntötte, hogy mi is válhat váddá, és mi nem. Az eljárás szereplőinek növekedésével viszont a bíróság elé állítandók száma is nőtt. Így vált lehetségessé, hogy nem csupán a Rajk-perben, de más eljárásokban is feltűnt a „spanyolos múlt”, és a bevezetőben Arthur Londontól idézett elképzelés egyre inkább valóságnak tűnhetett: a spanyolországi múlt váddá alakult. A tágabban értelmezett Rajk-ügy mellékpereiben a spanyolos múlt azonban csak néhány szereplőt érintett közelről, és szinte senkinél sem ez volt a kizárólagos vád.

A „spanyolos ügy” – amennyiben létezett ilyen egyáltalán – nem egyetlen eljárásban kapott helyet. Azokat, akiket érintett ez a vád, legalább három eljárásba szórták szét. A legfontosabb, ahol maga az elsőrendű vádlott is érintett volt, a Marschall László és társai elleni eljárás. Ennek kapcsán most csupán annyit kell rögzítenünk, hogy a klasszikusan „amalgámzott” eljárásba két olyan csoportot kötöttek össze, melyek tagjai között semmilyen kapcsolat nem létezett,³⁸ a két csoport külön-külön kapcsolódott a Rajk-perhez.³⁹

Az eljárás az ismert koreográfia szerint zajlott le. A vád sematikusán hangsúlyozta, hogy Marschall László a spanyol polgárháborúban került kapcsolatba Rajk Lászlóval, és lett trockista. Háború utáni tevékenysége ennek jegyében „demokráciaellenes”, amit a határőrségnél és a belügyminisztériumban folytatott tevékenységének megfelelő interpretálásával „bizonyítottak”.⁴⁰ Pontosán ez utóbbi „bizonyítás” lehet gyanús számunkra. A spanyolos múlt ugyanis valójában csak a felvezetéshez kell, mintegy prelúdium a Rajk vezette belügyminisztériumban végrehajtott szabotázs bizonyításához. Egyfajta politikai indoklás.

Mátyás László vagy Cseresnyés Sándor esetében gyakorlatilag ugyanezt a sémát alkalmazzák, az életrajzi adatokhoz igazítva az állításokat.⁴¹ Cseresnyés Sándor, Marschall László és Mátyás László őrizetbe vételét valójában a belügyminisztériumi tevékenységük indukálta és az a tény, hogy a belügyminiszter Rajk ellen akartak bizonyítékot szerezni tőlük. Az a tény, hogy spanyolosok voltak, másodlagos elemnek számított 1949-es letartóztatásuknál.

Ugyanez a helyzet a Ráth Károly, Csébi Lajos vagy az Oszkó Gyula elleni eljárásokkal is. Esetükben a spanyolországi múlt szintén megjelenik, de valójában az ÁVH-n folytatott,

illetve Rajk melletti tevékenységük számított az igazi problémának. Csébi esetében arról volt szó, hogy az 1948-as belgrádi rendőr-attachéi megbízatását Rajktól kapta.⁴² A kihallgatók 1949-es következtetése egyértelmű: ez egy bizalmi viszony jele. Az a feltételezés vezetett Csébi letartóztatásához, hogy így újabb adatokhoz juthatnak a volt belügyminiszter „ellenséges” tevékenységét bizonyítandó. Van azonban egy másik adatunk is, amely közelebb visz minket Csébi letartóztatásának igazi okához. Csébi 1956-os vallomása szerint ugyanis Károlyi Márton megmondta a terheltnek: „Nekem óriási hibám van, nem veszem tudomásul, hogy azelőtt Horthy volt az úr, most Rákosi.”⁴³ Ráth Károly esetében pedig a koncepció másik felét az jelentette, hogy Kovács Ferencsel és Csatárral együtt a „Rajk által irányított ÁVH-s csoport” tagjainak számítottak.⁴⁴

2. A felülvizsgálat során szintén olyan kép alakult ki, mely szerint a spanyolos múlt okozta Major Frigyes vesztét is. Major 1949. május 17-én került őrizetbe, ítéletét csak jóval az alapeljárás lezárulta után, 1950. május 11-én hirdették ki. De esetében egy másik koncepciót érvényesítettek a pernél: a háború utáni ausztriai tevékenységét helyezték előtérbe. A teljesen nyilvánvalóan törvénysértő eljárásban egy kolléganőjével, Kunberg Marcellnéval együttesen folytatott „kémkedés” képezte a vád tárgyát.⁴⁵

Major esetében, illeszkedve a Rajk körül formálódó eljárás logikájához, 1949-es vizsgálatának első szakaszában a spanyol polgárháborús szerepléséről és a franciaországi internálótáborban történekről faggatták a rabot.⁴⁶ Bár vallomása semmilyen újdonsággal nem szolgált, jegyzőkönyvéből egyértelművé válik, hogy már 1934–35-ben kapcsolatban állt Kojcsa Ilonával, sőt, Major többször is mint Noel Field segítőjére hivatkozott a hölgyre. Kojcsa pedig ebben az időben az Osztrák Kommunista Pártban a Vörös Segély egyik fiókjának szervezője volt.⁴⁷ Mindez talán még nem lett volna probléma, az azonban már igen, hogy Major a háború után, Bécsben az OSS kötelékében vállalt munkát. Ez pedig már a zsdanovi „két világ” szétválasztásánál azt is jelenthette, hogy a Kojcsa–Major-útvonalon információk szivároghattak ki az amerikai hírszerzéshez az osztrák párt, a Vörös Segély és Field kapcsolatrendszeréről. Még szélesebb összefüggésben pedig a nyugat-európai mozgalmakról és esetleges szovjet hírszerzési kombinációkról.

Hozzá kell tennünk azt is, hogy mivel a Rajk László elleni eljárást valójában a Noel Field nevét tartalmazó ügynöki jelentés mentén kezdték kialakítani, Major korai őrizetbe vétele azt jelzi, hogy inkább a Major–Kojcsa–Field-kapcsolat miatt került képbe. Az eljárást lezáró perben viszont már egy új koncepciót érvényesítettek – a már említett Kunberg Marcellnéval folytatott kémkedést. Ehhez képest viszont a felülvizsgálat során már a „spanyolos múlt” képezte a felülvizsgálat kiindulópontját.

3. A fentiek alapján bizonyítottnak látszik, hogy bár a felülvizsgálatok során rögzítettek egy olyan eseménytörténetet, mely szerint a Rajk-ügy egyik eleme a „spanyolosok” elleni fellépés, ez azonban csak a felülvizsgálat következtetése. A rövid összefoglalás alapján is egyértelmű, hogy azok, akikre a „spanyolos” vádat ráaggatták, valójában nem emiatt, hanem valamilyen egyéb okból kerültek az ÁVH célkeresztjébe. Ilyen értelemben tehát „spanyolos vonal” nem létezett.

Másrészt viszont mégiscsak fontos ez az átkötés. Nem gyakorlati, hanem elvi szempontból. A „spanyolosság” inkább jelzés volt; éppúgy, mint a „titoista” vagy a „trockista” jelzők használata. Azokra aggatták, akik nem illettek bele a sztálini kommunista modellbe. Ezek a személyek – különösen azok, akik nem töltöttek be különösebben fontos pozíciót – valójában nem a szovjeteknek okoztak problémát, hanem a magyar párt vezetésének. Ahogy fentebb idéztük: nem feltétlen akarták tudomást venni arról, hogy immáron Rákosi az úr Magyarországon.

¹ Az egykorú tanúk közül többek között Fejtő, 1990.

² London, 1991: 83.

³ Carr, 1986: 235–236.

⁴ A heroikus ábrázolás egyébként a Komintern fő propaganda-szakemberének, Willi Münzenbergnek az ötlete volt. Az a Claud Cockburn, aki Münzenberg számára a spanyolországi „tudósításokat” készítette, soha nem járt ott, és útikönyvekből nézte ki az utcaneveket, amikor megírta Tetuán város Franco-ellenes felkelésének történetét. Vö. Carr, 1986: 238.

⁵ A cikk megjelenése az Európai Unió támogatásával, a TÁMOP 4.2.1. B-11/2/KMR-2011-0002 sz. (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n című) projekt keretében valósult meg.

⁶ Harsányi, 1996: 15.

⁷ ÁBTL 2.1 I/1-d. 14–20. Jegyzőkönyv Cseresnyés Sándor kihallgatásáról, 1954. július 19.

⁸ Vö. Cseresnyés, 1948.

⁹ Ez viszont megmagyarázza, miért gondolta úgy Cseresnyés, hogy ő „csinálta” a Rajk-pert. Ilyen értelemben tehát valóban volt köze ehhez, habár válójában nyilván nem igaz az állítás.

¹⁰ ÁBTL 2.1. I/1-d. 28–31. Ráth Károly sk. feljegyzése, 1954. július 21. (Tisztázat.) Az eredeti kézirat uo. 32–36. Ráth Károly vallomását támasztja alá Sebes Imréné tanúvallomási jegyzőkönyve is, aki megerősíti, hogy Rajk pártengedéllyel érkezett az Internacionalista Brigádokhoz. ÁBTL 2.1 I/1-c. 1954. szeptember 2. 244–248.

¹¹ Rövid ideig létezett egy köztes, „két és feles” Internacionálé, ez elvileg feloldotta volna a problémát, de az egyik társaságnak túl radikális volt, a másiknak meg nem elég forradalmi.

¹² Például a német kommunisták vezetője, Paul Levi, hiába próbálta meggyőzni feletteseit arról, hogy hazájában nincs forradalmi helyzet az első világháború után – nem hittek neki. Viszonylag gyorsan el is távolították pártja éléről, és bár a mozgalomban maradt, 1930-ban, máig tisztázatlan körülmények között, kiesett lakása ablakán. Jellemző, hogy amikor a Reichstagban egyperces felállással emlékeztek meg az elhunyt képviselőről, a nácik és a kommunisták együtt hagyták el az üléstermet.

¹³ A szkeptikus hozzáállás jogosnak bizonyult. Az egyezmény fokozta a németek fenyegetettség-érzetét, ellenszenvenné tette a britek számára Párizst, és elbizonytalanította közép-európai szövetségeseit. Utóbbiak számára ugyanis azt jelentette, hogy egy német–francia konfliktus esetén hadszíntérré válik országuk. Azt aztán végképp nem garantálta senki, hogy a szovjetek – ha esetleg teljesítették kötelezettségeiket – maguktól távoznak a térségből. Az egyezmény tehát semmit nem oldott meg, viszont fokozta a feszültséget.

¹⁴ Cattell, 1956: 23.

¹⁵ Vö. Swain, 1992: 642.

¹⁶ Speech of Dimitrov at the seventh meeting of the Comintern on 2 August 1935. (London, 1935, 43. p.) Idézi Hugh, 1991: 154.

¹⁷ Thorez et al., 1935: 55–56.

¹⁸ Hugh, 1990: 121. Nin nem menekülhetett, a polgárháború alatt, 1937-ben kivégezték.

¹⁹ Cattell (1956: 20.) hivatkozik Kolcsov 1938-as emlékirataira. Kolcsov hivatalosan a *Pravda* tudósítójaként dolgozott Spanyolországban.

²⁰ Hugh, 1990: 121.

²¹ Cattell, 1956: 29.

²² Uo. 27.

²³ Uo. 28.

²⁴ Uo. 52.

²⁵ Carr, 1993: 51.

²⁶ Uo. 51.

²⁷ Uo. 53.

²⁸ Hugh, 1990: 105.

²⁹ A szovjet jelenlét Spanyolországban is nagyon gyorsan ellenszenvenné tette a kommunista modellt, hozzájárulva a népfrontos koalíció belső ellentéteinek növekedéséhez – és végül a kormány bukásához. Hazánkban ezt az agresszivitást a SZEB tevékenysége részben elfedte, viszont a Vörös Hadsereg jelenléte joggal növelte a fenyegetettség-érzést.

³⁰ Boldizsár, 1982: 207. és másutt.

³¹ Uo. 198.

³² Cserépfalvi, 1989: 94.

³³ Vö. Ságvári, 1967: 150.

³⁴ Román, 1990: 9.

³⁵ Fejtő, 1990: 96.

³⁶ Uo. 106.

³⁷ Ebből a szempontból fontos tény, hogy a Belgrád–Moszkva-vita néhány levélváltása Szántó Zoltánon keresztül (is) zajlott, és Rákosi nagyon szorosan követte az eseményeket.

³⁸ Vö. Szabó és mások (szerk.), 1996: 369–384. A Budapesti Katonai Törvényszék ítélete Marschall László és 5 társa ügyében. 1949. november 8.

³⁹ A spanyolos vád a terhelték közül három személyt érintett: a pernek nevet adó Marschall Lászlón kívül Mátyás Lászlót és Csatári Kálcsics Józsefet. A másik három terhelt, Láncz István, Deszkás János, Konkoly Thege Barna a Pálffy György elleni vizsgálat miatt került a Sztálin út 60-ba.

⁴⁰ Szabó és mások (szerk.), 1996: 369–384. A Budapesti Katonai Törvényszék ítélete Marschall László és 5 társa ügyében. 1949. november 8. Kojza Ilona rengeteg pártfunkcionáriust segélyezett 1945 után, Marschall László pedig egy időben nála lakott. Vö. ÁBTL 2.1 I/5. Vértés János tanúvallomási jegyzőkönyve, 1954. szeptember 7. 48–51. A párttagok segélyezésére vonatkozóan pedig lásd Varga, 1989: 55–56.

⁴¹ ÁBTL 2.1 I/6. Kiértékelő jelentés Mátyás László ügyében, 1954. április 14. 3–4.

⁴² ÁBTL 2.1. I/1d. Csébi Lajos jegyzőkönyve, 1954. július 26. 37–39.

⁴³ ÁBTL V-150019/2. Csébi Lajos jegyzőkönyve, 1956. szeptember 18. 39–41.

⁴⁴ ÁBTL 2.1. I/1d. Kovács Ferenc jegyzőkönyve, 1954. július 15. 25–27.

⁴⁵ A tárgyalás és a vádirat alapját képező, 1949-ben született jegyzőkönyveket 1965 októberében semmisítették meg. Vö. ÁBTL 2.1 I/89-a. Jegyzőkönyv, szám nélkül.

⁴⁶ ÁBTL 2.1 I/89-a. Major Frigyes sk. vallomása, 1954. július 13. 95–98. és Major Frigyes kihallgatási jegyzőkönyve, 1954. július 13. 106–109. Az iratokból az is egyértelműen kitűnik, hogy a nyomozóknak sejtelmük sem volt arról, miért is került bíróság elé 1949-ben Major.

⁴⁷ ÁBTL 2.1 I/89-b. Kojza Ilona tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1954. július 17. 72–73.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.1.	A volt Zárt irattár levéltári anyaga
I/1-c. (V-142673/3.)	Rajk László és társai
I/1d. (V-142673/4.)	Rajk László és társai
I/5. (V-142678)	Marschall László
I/6. (V-142683)	Mátyás László
I/89-a. (V-144287/1.)	Major Frigyes
I/89-b. (V-144287/2.)	Major Frigyes
3.1.9.	Vizsgálati dossziék
V-150019/2.	Farkas Mihály és társai

Nyomtatásban megjelent források

Szabó és mások (szerk.), 1996
Iratok az Igazságszolgáltatás történetéhez. 5. kötet. Szerkesztette: Szabó Győző és mások. Budapest, Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó Rt.

Thorez et al., 1935

Thorez, Maurice et al.: *The People's Front in France. Speeches Delivered at the 7th World Congress of the Communist International*. New York, Worker Library Publisher.

Hivatkozott irodalom

Boldizsár, 1982

Boldizsár Iván: Buda 1944–45. In *Don–Buda–Párizs*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Carr, 1986

Carr, Raymond: *The Civil War in Spain, 1936–39*. London, Weidenfeld and Nicolson.

Carr, 1993

Carr, Raymond: *The Spanish Tragedy*. London, Weidenfeld.

Cattel, 1956

Cattel, David, T.: *Communism and the Spanish Civil War*. Berkeley, Univ. of California Press.

Cseresnyés, 1948

Cseresnyés Sándor: *...nem csak a spanyol nép ügye*. Budapest, Dante Kiadó.

Cserépfalvi, 1989

Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései 1945–1963*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Fejtő, 1990

Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*. Budapest, Magvető.

Harsányi, 1996

Harsányi Iván: *A spanyol polgárháború és magyar önkéntesei*. Budapest, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége.

Hugh, 1990

Hugh, Thomas: *The Spanish Civil War*. London, Penguin.

London, 1991

London, Arthur: *Beismerő vallomás. A prágai „nagy per”*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Román, 1990

Román József: *Távolodóban*. Budapest, Magvető.

Ságvári, 1967

Ságvári Ágnes: *Népfront és koalíció Magyarországon 1936–1948*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Swain, 1992

Swain, Geoffrey: The Cominform. Tito's International? *The Historical Journal*, 35.

Varga, 1989

Varga Endre: *Nem felejtünk. Varga Endre elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak és Kozák Gyulának.* Az interjút és a jegyzeteket készítette: Hegedűs B. András és Kozák Gyula. Szerkesztette: Liskó Ilona. Budapest, Vita Kiadó.